

ПЕРАДУМОВЫ АДМЭНЫ ПРЫГОНУ Ў БЕЛАРУСІ

А.Ф. Рацько, БДПУ (Мінск)

Ліквідацыя прыгону стала важнейшай падзеяй у гісторыі Расійскай імперыі, у тым ліку і ў Беларусі. Вызвалены сялян аказала моцнае ўздзеянне на лёсы большасці насельніцтва краю і ў ва многім прадвызначала характар яго развіцця на многія дзесяцігоддзі наперад. Вастрыня і нявырашаннасць аграрнага пытання прымушае гісторыкаў пастаянна звяртацца да праблемы перадумоў адмены прыгоннага права. Стан прамысловасці і гандлю, памешчыцкай і сялянскай гаспадарак, палітыка ўрада, сялянскі рух ў Беларусі напярэдадні рэформы 1861 г. разглядаліся ў працах У.М. Ігнатоўскага, М.В. Доунар-Запольскага, К.І. Кернажыцкага, М.Б. Фрыдман, М.М. Улашчыка, В.У. Чапко, М.В. Біча, В.П. Панюціна і інш., але комплекснай характэрнасці сацыяльна-эканамічных і палітычных перадумоў адмены прыгону не давалася.

У першай палове XIX ст. у сацыяльна-эканамічным жыцці Беларусі адбываліся важныя змены. У жыццёвы ўклад пачыналі пранікаць новыя капіталістычныя адносіны. Гэта праяўлялася пераважна ў прамысловасці і гандлі. Імкненне павялічыць даходы штурхала памешчыкаў да арганізацыі ў сваіх маёнтках розных прамысловых прадпрыемстваў. Яны размяшчаліся пераважна ў сельскай мясцовасці. Вочынная прамысловасць выкарыстоўвала практычна бясплатную сельскагаспадарчую і мінеральную сыравіну, а т. с. дармавую рабочую сілу прыгонных сялян. Асноўным тыпам прадпрыемстваў, якія належылі памешчыкам, былі прыгонныя мануфактуры на некаторых з якіх ручная праца паступова выціскалася сістэмай машын і механізмаў. У прамысловасці адбываўся так званы прамысловы пераварот – выцясненне ручной працы сістэмай машын і механізмаў, што сведчыла аб якасна новай ступені звалююці эканомікі.

У першай палове XIX ст. у гарадах і мястэчках Беларусі з'яўляюцца прадпрыемствы, якія належылі купцам, мяшчанам і выхадцам з іншых слаёў насельніцтва. Тут ужо выкарыстоўвалася вольнанаёмная праца. Аднак новыя капіталістычныя прадпрыемствы не маглі класіфікавацца канкурэнцыю вочынным, бо іх уладальнікі вымушаны былі аплачваць зямельны ўчастак, сыравіну, а таксама рабочую сілу. Адпущаныя на кароткі тэрмін на заробкі прыгонныя работнікі былі не ў стане задаволіць патрэбы развіваючайся прамысловасці. Панаванне паншчынай сістэмы перашкаджала фарміраванню кадрў кваліфікаваных наёмных рабочых. І хоць колькасць капіталістычных прадпрыемстваў няўхільна павялічвалася, у цэлым у прамысловасці Беларусі напярэдадні адмены прыгону вольнанаёмныя рабочыя складалі толькі 42,5% усіх рабочых краю [1, с. 494].

У першай палове XIX ст. хутка развіваўся гандаль, (у першую чаргу знешні), які ажыццяўляўся па водных і сухапутных шляхах. Так, у справах гродзенскага губернатара аб стане гандлю і судаходства адзначаецца, што толькі за 1850 г. з губерні было вывезена за мяжу фабрычных і заводскіх вырабаў, а так сама хлеба, лесу, жывёлы, шэрсці і інш. тавараў у Царства Польскае і па транзітнаму гандлю праз Царства за мяжу на суму 1 944 819 руб. 68 кап. Увесь жа абарот па губерні знешняга, унутранага і транзітнага гандлю склаў каля 6,5 млн. руб. срэбрам [2, с. 488].

У другой палове XIX ст. новыя з'явы заўважаліся таксама і ў сельскай гаспадарцы, і перш за ўсё ў гаспадарцы памешчыкаў. Растучы попыт на сельскагаспадарчую прадукцыю ў краінах Заходняй Еўропы і пашырэнне ўнутранага рынку выклікалі ў памешчыкаў імкненне атрымаць ад сваіх маёнткаў як мага больш прадукцыі з тым, каб прадаць яе на рынку. З гэтай мэтай яны пашыралі свае зямельныя ўладанні і павялічвалі адпрацоўвочныя павіннасці сялян. З канца XVIII ст. да сярэдзіны 50-х гг. XIX ст. зямельныя надзелы сялян паменшыліся на ўсходзе Беларусі з 19,1 да 8,6 дзесяціны ў Віцебскай і з 16,5 да 8,9 дзесяціны ў Магілёўскай губернях. Менш прыкметна зменшыўся сярэдні ворны надзел памешчыцкіх сялян Мінскай (з 18,3 дзесяціны на двор у канцы XVIII ст. да 11,3 дзесяціны ў сярэдзіне XIX ст.) і Гродзенскай (з 16,2 да 12,1 дзесяціны) губерняў [3, с. 282].

Імкнуўся павысіць інтэнсіўнасць працы прыгонных, памешчыкі павялічвалі колькасць паншчынных дзён у тыдзень, устанавлівалі дзённыя заданні – урокі. Некаторыя памешчыкі адбіралі ў сялян зямлю, хатнюю жывёлу, прылады працы і прымушалі іх штодзень працаваць на паншчыне. За гэта прыгонным выдзялялася так званая "месячына" – мізерная плата прадуктамі. Месячнікі траплялі ў становішча блізкае да рабства.

Некаторыя, найбольш заможныя, "лепшыя" памешчыкі пайшлі па шляху рацыяналізацыі сваёй гаспадаркі: прымяненне сельскагаспадарчых машын, увядзенне чатырохпольнага севазвароту, пасевы новых працаёмкіх тэхнічных культур, выкарыстанне наёмнай працы. У апошнія перадрэформенныя гады памешчыкі, маёнткі якіх знаходзіліся каля буйных гарадоў і ў іншых раёнах, асабліва ў Віленскай і Гродзенскай губернях, пачалі пераводзіць сваіх прыгонных з паншчыны на чынш. Іншы раз працу выконвалі вольнанаёмныя рабочыя. Адмова ад паншчыны і перавод сялян на чынш спрыялі інтэнсіфікацыі сельскагаспадарчай вытворчасці і павышэнню прадукцыйнасці працы ў панскіх гаспадарках, перш за ўсё Заходняй Беларусі.

Абсалютная большасць памешчыцкіх сялян Беларусі была на паншчыне. У 50-я гг. XIX ст. паншчыннікі складалі 97% усіх прыватнаўласніцкіх сялян Беларусі [4, с. 117]. Невысокая плоднасць зямлі ў большасці раёнаў Беларусі, адсталая агратэхніка, памяншэнне зямельнага надзела, праца большую частку тыдня на пана, пастаяннае ўмяшанне ва ўсе дэталі гаспадаркі і жыцця сяляніна вялі да разбурэння сялянскай гаспадаркі. Чым болей памешчык націскаў на сяляніна з мэтай павышэння прадукцыйнасці гаспадаркі, тым болей ён памяншаў магчымасць павышэння гэтай прадукцыйнасці, бо разбураў гаспадарку сваіх сялян. Выйсце было адно – ліквідацыя прыгону.

К канцу 50-х гг. пасевы збожжавых культур і бульбы ў беларускіх губернях скараціліся на 10,5% і 45% адпаведна. Ураджайнасць палёў напярэдадні адмены прыгону знізілася на 30% у параўнанні з пачаткам стагоддзя і была значна ніжэйшай за сярэднюю ў Еўрапейскай Расіі. Сведчаннем заняпаду сельскай гаспадаркі Беларусі ў 50-я гг. і цяжкага становішча сялянства з'яўляўся неспынный рост надоймак дзяржаўных падаткаў і плацяжоў, а таксама памяншэнне колькасці прыгонных з 1845 па 1857 гг. болей чым на 60 тыс. душ мужчынскага полу [5, с. 98].

Даходнасць памешчыцкіх маёнткаў памяншалася. Распа запазычанасць. Каб здабыць грошай на паляпшэнне сваёй гаспадаркі памешчыкі закладвалі свае маёнткі і прыгонных. У Віцебскай губерні да 1855 г. знаходзілася ў закладзе 46%, у Гродзенскай губерні да 1860 г. – 27,8%, у Мінскай губерні – 26% усіх маёнткаў [6, с. 17-18]. У цэлым па Беларусі ў 1859 г. было закладзена 59,8% прыгонных сялян [7, с. 131]. З года ў год даўгі на дваранскіх маёнтках накапліваліся. Усё часцей маёнткі браліся ў апеку і нярэдка прадаваліся з малатка. Толькі ў Віцебскай губерні ў 1859 г. з 1628 памешчыцкіх маёнткаў было закладзена і перазакладзена 483 маёнткі; падвергнута за неўплату працэнтаў: у апеку – 27, вопісу – 211, публічнаму продажу – 18, спраўданаму продажу 17 маёнткаў [8, с. 333].

Асаблівацю Беларусі было тое, што тут размежаванне насельніцтва па рэлігійнай прыкмеце супадала з іх сацыяльна-класавым размежаваннем. Шляхта ў сваёй большасці адносілася да каталіцкага веравызнання і ў сувязі з гэтым ідэнтыфікавала сябе звычайна з палякамі. У той жа час большасць сялянства адносілася да праваслаўнага веравызнання і лічылася беларусамі. Урад Мікалая I стаў разглядаць беларускіх сялян як матэрыял для русіфікацыі. Сярод прыгонных насаджалася вера ў добрага цара-апекуна, цара-выратавальніка ад прыгнёту іншаверцаў [9, с. 14]. Царызм залежыў ад мясцовай шляхты ў справе паўсядзённага нагляду за прыгоннымі сялянамі, падтрымання грамадскага парадку, збору падаткаў і г.д. Аднак, прызнаючы сялян эканамічнай уласнасцю шляхты, улады павялі з ёю барацьбу за “розумы і сэрцы” гэтых людзей, падкрэсліваючы іх “непольскасць”, імкнучыся перашкаджаць пачатковаму навучанню на польскай мове [10, с. 106].

Крокам царызму насустрач сялянству стала рэформа кіравання дзяржаўнай вёскай, адной з мэт якой было больш рашуча абмежаваць уладу мясцовых арандатараў. Па праекту міністра дзяржаўных маёмасцей П.Д. Кісялёва ў выніку люстрацыі (падрабязнага апісання маёнткаў) павіннасці дзяржаўных сялян паменшыліся, зямельныя надзелы павялічыліся. З 1844 г. у дзяржаўнай вёсцы Беларусі былі ліквідаваны фальваркі, а сяляне з паншчыны пераведзены на аброк. Рэформа дазволіла крыху палепшыць становішча сялян. Шляхецкія арандатары казённых маёнткаў пазбаўляліся вотчынай паліцыі і суда над сялянамі, гэтая функцыя перайшла ў рукі дзяржаўных чыноўнікаў. Гэта было зроблена, каб паслабіць мясцовае дваранства і пайсці на прамы кантакт улады з сялянствам [11, с. 589-590].

Пасля рэформы ў дзяржаўнай вёсцы наступным крокам царызму, накіраваным на абмежаванне безкантрольнай улады памешчыкаў над сваімі прыгоннымі, было рашэнне аб увядзенні абавязковых інвентароў у заходніх губернях. Інвентары ўводзіліся ў памешчыцкіх маёнтках дзеля ўпарадкавання і уніфікацыі сялянскіх павіннасцяў, якія да гэтага часу залежылі ад волі ўладальнікаў. 15 красавіка 1844 г. Мікалай I зацвердзіў “Палажэнне”, згодна якому ў заходніх губернях ствараліся дваранскія камітэты для складання абавязковых інвентароў панскіх маёнткаў. Памешчыкі выступалі супроць палітыкі ўрада па заканадаўчаму рэгуляванню ўнутрыпамеснага размеркавання ўгоддзяў і рэгламентацыі сялянскіх абавязкаў. Уваходзячы ў склад інвентарных камітэтаў, прыгоннікі абаранялі сваю ўласнасць, усяляк перашкаджаў перагляду старых і складанню новых інвентароў. Будучы не ў сілах супрацьстаяць націску ўрада памешчыкі іншы раз прыходзілі да высновы аб неабходнасці ліквідацыі прыгону. Так, напрыклад, дваранства Віцебскай губерні, не атрымаўшы ад улад дазволу падоўжыць тэрмін складання вопісаў сваіх маёнткаў ў маі 1845 г. звярнулася да цара з прапановай “даравання сялянам поўнай свабоды”. Прыгоннікі прапаноўвалі стварыць спецыяльны камітэт для вызначэння правоў памешчыцкіх сялян і ўладальнікаў. Прапанавалася заключэнне дамоў паміж сялянамі і памешчыкамі. Апошнія мелі права адхіляць сялян ад карыстання зямлёй у выпадку невыканання ўмоў дамовы. Спачатку цар зацікавіўся гэтым праектам, але ў кастрычніку 1847 г. на імя генерал-губернатара Віцебскай, Магілёўскай і Смаленскай губерняў П.М. Дзякава прыйшло распараджэнне з Міністэрства ўнутраных спраў працягваць інвентарную рэформу [12, с. 48-49].

У 1848 г. шляхта Мінскай губерні па ініцыятыве Э. Аскеркі, А. Еленскага і С. Берновіча на дваранскім сходзе падняла пытанне аб ліквідацыі прыгону, што выклікала адмоўную рэакцыю царскіх улад [13, с. 110]. На чарговым з’ездзе дваранства Віцебскай губерні ў 1850 г. памешчыкі Дрысенскага і Полацкага паветаў С. Убры, І. Храпавіцкі і Ю. Шчыт выказаліся за адмову ад прыгоннага права над людзьмі і за зварот да ўрада з прапановай стварыць камітэт для разгляду гэтага пытання [14, с. 295]. Падчас перагляду новых інвентарных “Правілаў” 1852 г. Гродзенскі інвентарны камітэт катэгарычна адмовіўся прызнаваць права сялян на якую-небудзь зямлю, а ў заключнай частцы дакумента прапаноўваў ліквідаваць прыгоннае права ўвогуле, пакінуўшы ўсю зямлю ў поўнай уласнасці памешчыкаў. Сялянам давалася толькі права свабоднага перамяшчэння ў межах губерні [15, с. 166]. І хоць усе гэтыя прапановы дваранства былі адхілены, сам факт іх з’яўлення быў сведчаннем настойлівага пошуку прыгоннікамі новых метадаў вядзення гаспадаркі, а таксама незадаволення ўвядзеннем абавязковых інвентароў.

Цяжкую эканамічную сітуацыю дапаўняла сацыяльная напружанасць у краі. Прыгоннае права станаўлася ўсё больш невыносным для сялян. Сялянскія выступленні супроць прыгонніцтва нарасталі з кожным годам. З сярэдзіны 50-х гг. сялянскі рух набыў надзвычай упарты характар. З канца 1854 г. па 1857 г. у Беларусі адбылося каля 23 значных хваляванняў сялян, г.зн. амаль па шэсць хваляванняў у год [16, с. 247]. Напярэдадні 1861 г. у Беларусі кожнае чацвёртае хваляванне было падаўлена з дапамогай войск. Актыўная барацьба сялян супроць феадальнага прыгнёту з’яўлялася сведчаннем унутранага крызісу ў краіне і была важным фактарам, які прывёў да падзення прыгонніцтва.

Такім чынам, к сярэдзіне XIX ст. у Беларусі склаўся шэраг перадумоў адмены прыгону. Прыгонная сістэма стаяла на шляху развіцця прамысловасці і гандлю Беларусі. Дармавая рабочая сіла і бясплатныя сродкі вытворчасці былі галоўнай прычынай дамінавання вотчынай прамысловасці ў Беларусі. У такіх умовах у мяшчан і купцоў не было рэальнай магчымасці скласці канкурэнцыю прамысловасці паню. Каб забяспечыць павелічэнне колькасці новых капіталістычных прадпрыемстваў і стварыць спрыяльныя ўмовы для развіцця гандлю, патрэбна было ліквідаваць прыгон.

Гаспадарка буйных памешчыкаў, у першую чаргу заходніх і цэнтральных губерняў паступова ўцягвалася ў таварна-грашовыя адносіны. Некаторыя памешчыкі праводзілі рацыяналізатарскія мерапрыемствы, што сведчыла аб пранікненні ў панскую гаспадарку новых капіталістычных адносін. Зразумела, што для такіх уладальнікаў вызваленне сялян было не толькі магчымым, але і пажаданым. "Развязаўшыся" са сваімі прыгоннымі, памешчыкі пазбаўляліся неабходнасці клапаціцца аб адказнасці за ўплату дзяржаўных падаткаў, клопату аб сваіх прыгонных падчас голаду і іншых бедстваў. Захаваўшы за сабой зямлю, паны маглі смела глядзець у будучыню. Вопыт суседніх польскіх і прыбалтыйскіх губерняў, дзе ўжо даўно быў ліквідаваны прыгон, падказваў ім "суцэльную будучыню". Сяляне, атрымаўшы волю, вымушаны будучы ісці да ўладальнікаў наймацца на працу.

Аднак большасць беларускіх памешчыкаў па-ранейшаму вяла сваю гаспадарку па-старому. Гэтыя памешчыкі не мелі капіталу для набыцця сельскагаспадарчых машын і новаўвядзенняў у аграгэхніцы, у іх адсутнічаў досвед у рацыяналізацыі гаспадаркі, і нарэшце яны не жадалі ніякіх зменаў. Многія з іх нават не ўсведамлялі самую ідэю ліквідацыі прыгону. Ва ўмовах пашырэння таварна-грашовых адносін сярэднія і дробныя памешчыкі дзеля павелічэння колькасці сельскагаспадарчай прадукцыі ў сваіх маёнтках павялічвалі фальварковыя ўгоддзі, абезземельваючы прыгонных, узмацнялі эксплуатацыю сялян і тым самым падрывалі іх гаспадарку. Заняпад сялянскай гаспадаркі прывёў да заняпаду гаспадаркі панскай, а ўслед за гэтым да крызісу ўсёй сельскагаспадарчай вытворчасці краю. Зніжэнне ўраджайнасці, павелічэнне сялянскіх надоймак, запазычанасць памешчыкаў, памяншэнне колькасці сялянскага насельніцтва – усё гэта сведчыла аб крызісе феадальна-прыгонніцкай сістэмы, адзіным выйсцем з якога магла быць ліквідацыя прыгону.

Моцная эксплуатацыя сялян прыводзіла да ўсё больш частых хваляванняў прыгонных. У 50-я – пачатку 60-х гадоў сялянскія хваляванні зводзіліся да адкрытых патрабаванняў ліквідацыі прыгоннага права ўвогуле. Усё нарастаючы сялянскі рух стаў важным аргументам на карысць адмены прыгону.

Немалаважную ролю ў складанні перадумоў адмены прыгону адыгрывала і палітыка ўрада ў заходніх губернях. Недавер царызму да мясцовых спаланізаваных каталіцкіх памешчыкаў вымушаў улады рабіць пэўныя крокі насустрач беларускаму (у большасці праваслаўнаму) сялянству. Урад ставіў сваёй задачай стварыць сабе апору ў сялянстве, на выпадак далейшага развіцця польскага нацыянальна-вызваленчага руху, у якім мясцовая шляхта адыгрывала рашаючую ролю. Праводзячы палеатыўныя рэформы ў дзяржаўнай і памешчыцкай вёсцы, улады, разам з тым ажыццяўлялі асяржожную русіфікатарскую і ў пэўным сэнсе антыпамешчыцкую палітыку. Упартае навяязанне царызмам абавязковых інвентароў памешчыкам беларуска-літоўскіх губерняў не ў апошнюю чаргу стала прычынай іх ініцыятывы ў вызваленні сялян ад прыгону. Беларускія памешчыкі, гаспадаркі якіх ужо становіліся на новы капіталістычны шлях развіцця, ва ўмовах пастаяннага ціску з аднаго боку сялянскімі хваляваннямі, а з другога – ненавіснымі абавязковымі інвентарамі, выбралі за лепшае ўвогуле адмовіцца ад прыгону.

Літаратура

1. Гісторыя Беларускай ССР: у 5 т. / АН БССР, Ін-т гісторыі; рэдкал.: І.М. Ігнаценка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: "Навука і тэхніка", 1972-1975. – Т. 1: Першабытнаабшчынны лад на тэрыторыі Беларусі. Эпоха феадалізму. – 1972. – 632 с.
2. Белоруссия в эпоху феодализма: сб. док. и материалов: в 3 т. / Ин-т истории, Арх. упр. при Совмин. БССР; редкол. А.И. Азаров [и др.]. – Минск: Изд-во АН БССР, 1959-1961. – Т. 3: Воссоединение Белоруссии с Россией и её экономическое развитие в конце XVIII – первой половине XIX в. (1772-1860). / В.В. Чепко [и др.]. – 1961. – 624 с.
3. Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да 1996 г.: у 3 т. / В.І. Мясешка [і інш.]; рэд. В.І. Мясешка. – Мінск: Беларус. навука, – Т. 1: Гісторыя сялянства Беларусі ад старажытных часоў да 1861 г. – 1997. – 431 с.
4. Чепко, В.В. Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX в. / В.В. Чепко; АН БССР, Ин-т истории. – Минск: Наука и техника, 1966. – 220 с.
5. История Белорусской ССР / АН БССР, Ин-т истории; редкол.: И.М. Игнатенко (гл. ред.) [и др.]. – Минск: Наука и техника, 1977. – 632 с.
6. Гісторыя Беларускай ССР: у 5 т. / АН БССР, Ін-т гісторыі; рэдкал.: І.М. Ігнаценка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972–1975. – Т. 2: Беларусь у перыяд капіталізму (1861–1917 гг.) / рэдкал.: К.І. Шабуня [і інш.]. – 1972. – 688 с.
7. Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі: У 4 т. / Акад. навук БССР. Ін-т гісторыі. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1940. – Т. 2: 1772-1903. / пад рэд.: Н.М. Нікольскага [і інш.]. – 938 с.
8. Белоруссия в эпоху феодализма: сб. док. и материалов: в 3 т. / АН БССР, Ин-т истории, Арх. упр. МВД БССР; редкол. А.И. Азаров [и др.]. – Минск: Изд-во АН БССР, 1959-1961. – Т. 3: Воссоединение Белоруссии с Россией и её экономическое развитие в конце XVIII – первой половине XIX в. (1772-1860) / В.В. Чепко [и др.]. – 1961. – 624 с.
9. Швед, В.В. Грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772-1863 гг.): аўтарэф. дыс. ... докт. гіст. навук: 07.00.02 / В.В. Швед; Беларус. дзярж. ун-т – Мінск, 2001. – 37 с.
10. Западные окраины Российской империи. М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 608 с.
11. Дружинин, Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселёва: в 2 т. / Н.М. Дружинин. – М-Л.: Изд-во АН СССР, 1946-1958. – Т. 1: Предпосылки и сущность реформы. – 1946. – 635 с.
12. Лепеш, О.В. Комитет западных губерний: организация и деятельность (1831-1848 гг.) / О.В. Лепеш. – Минск: РИВШ, 2010. – 158 с.
13. Шпопер, Д. Польское дворянство и крестьянский вопрос в 19 в. / Д. Шпопер // Вопросы истории. – 2008. – № 2. – С. 106-113.

14. Белоруссия в эпоху феодализма: сб. док. и материалов: Т. 3. – 624 с.
15. Улащик, Н.Н. Из истории рескрипта 20 ноября 1857 года / Н.Н. Улащик // Исторические записки. – 1949. – Т. 28. – С. 164-181.
16. Чепко, В.В. Классовая борьба в белорусской деревне в первой половине XIX века / В.В. Чепко; АН БССР, Ин-т истории. – Минск: Наука и техника, 1972. – 268 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ